

En armbrøst fra Varde

Lars Chr. Bentsen

Det er ikke sjældent, at store udgravninger kan fortsætte med at give gode fund selv længe efter, at feltarbejdet er afsluttet. Komplexerede udredninger af stolpehuller kan afsløre huse, der ikke blev erkendt under feltarbejdet, og analyser af huses eller andre konstruktioners indbyrdes alder kan føre til, at et hus bliver ældre eller yngre end antaget i udgravningssituationen. Konserveringskrævende fund er en anden klassisk situation, hvor arkæologer ofte overraskes – positivt såvel som negativt. Et godt eksempel er velbevaret træ, som det tager lang tid at konservere. Det gælder i høj grad emnet for denne artikel – en middelalderlig armbrøst fra Varde. Fundet blev gjort under udgravningen af en brønd i forbindelse med den store udgravning på Gl. Sct. Jacobi Skole i Varde i 2008.¹

Armbrøsten blev fundet i en brønd, der gav den sig til kende i form af en cirkulær tørvekonstruktion som udgjorde brøndringen – den eneste af sin type i udgravningen. Man kan vælge flere fremgangsmåder ved udgravning af brønde, men ofte vil ydre omstændigheder begrænse mulighederne, hvilket i høj grad gjaldt for denne brønd. Med rendegraver gravede vi forsigtigt den ene halvdel af brønden væk, og hurtigt blev det klart, at det kun var den øverste del af brønden, der bestod af tørv – de nederste dele var sat af store kampesten.

Ofte er det en udfordring at udgrave brønde; de er dybe og i sagens natur gravet ned til vandførende lag. I den

Armbrøsten efter konservering.

sandede vestjyske undergrund giver det særlige udfordringer, idet de dybe huller ofte skrider sammen, når vandet skyller ind. Under de forhold har man ikke lang tid til den ellers grundige registrering, der præger arkæologens arbejde med opmålinger, afrensninger og fotos. I dette tilfælde hastede det med en nødtørftig afrensning og fotodokumentation, inden vi risikerede, at det hele faldt sammen. Under arbejdet med at skovle fyld ud af brønden, fandt vi to fine trægenstande, som vi ikke nåede at kigge nærmere på. De blev dog tolket som henholdsvis et hammerskaft og en lille bue, måske til et drillbor. Billederne blev taget, og det store hul dækket til igen.

Plan over udgravningen. Alle brønde er markeret med blå, og den røde pil markerer brønden A1016, hvor armbrøsten blev fundet. Udgravningen afslørede et langt vejforløb, huse, brønde, latriner og små rester af kulturlag fra ældre middelalder.²

De to fine trægenstande blev naturligvis straks sendt til Konserveringscenter Vest. At konservere træ, særligt fra bymæssig bebyggelse, er en langsommelig affære. Først skal træet udvaskes for salte, hvilket tager flere måneder. Herefter gennemgår genstandene en langsommelig proces, hvor det vand de ligger i langsomt tilsættes PEG (Poly Etylen Glycol), som stabiliserer den nedbrudte cellestruktur i træet. Denne proces tager også adskillige måneder, indtil man opnår en koncentration på 40 %, hvorefter genstanden skal ligge i den koncentration et stykke tid, afhængigt af genstandens størrelse.

Herefter bliver træet frysetørret, hvilket også er en langsommelig proces. Under frysetørringen fordamper vandet langsomt fra træets celle struktur, mens PEG bliver tilbage og støtter den. Når frysetørringen er overstået kan konservatoren foretage den endelige afrensning og præparation af genstanden, der nu er stabil og klar til udstilling eller magasinering.

I efteråret 2011 fik jeg en opringning fra min kollega på Sydvestjyske Museer, Morten Søvsø, der ved et ærinde på Konserveringscenter Vest i Ølgod, havde kastet et blik på

Brønden under udgravning. Øverst ses tørvestrukturen, som gav sig til kende i overfladen, og herunder de store kampesten, der udgjorde den nedre del af brøndens konstruktion. Bemærk grundvandet, der trænger ind og skyller sandet væk omkring stenene.

nogle genstande fra Jacobi-udgravningen. Morten spurgte begejstret til den "sensation", som jeg havde liggende på konserveringen. Jeg var lidt i tvivl om hvad han henviste til – jeg kunne sagtens huske de to fine trægenstande, men de hastige blikke jeg havde kastet på dem inden de blev sendt til konservering havde ikke ført til erkendelsen af, at de hørte sammen – og tilsammen udgjorde en armbrøst.

Jagtvåben eller legetøj?

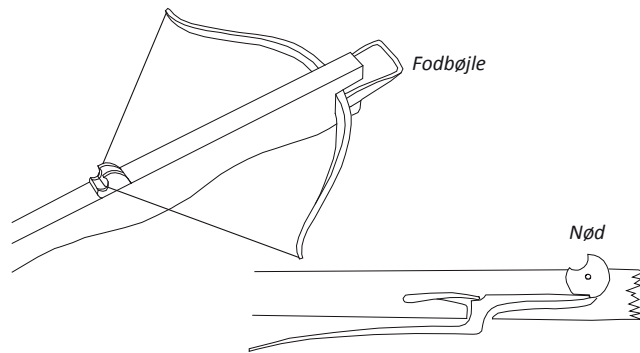
Når man ser på de bevarede eksemplarer, der findes på Nationalmuseet og andre europæiske museer, så er der næppe tvivl om, at Varde-armbrøsten ikke er et fuldblods krigsvåben. Men hvad er det da? Armbrøsten er et ideelt jagtvåben med sin gode træfsikkerhed, og armbrøsten fra Varde kan med en vis sandsynlighed godt være et jagtvåben.

▲
▲
Stokken er 55 cm lang og fremstillet af bøg. Stokkens underside er tydeligt udformet til at give et godt greb ved affyring. Bagenden er groft afhugget, formentlig med en kniv, og ikke tildannet efterfølgende. Buen har siddet fastgjort mellem to tapper, hvoraf den ene er knækket af.

▲
Buen er 74,5 cm lang, bredden på midten er 3,8 cm og tykkelsen er 1,1 cm. Den er fremstillet af egetræ, og kan være en genanvendt tøndestav. I hver ende er shittet to fine indhak (nokker) til strengen og ca. 4 cm fra hver ende ses i fin rille, som ikke synes at have nogen funktion. Midt på buen fornemmes et "blankt" parti, hvor den har siddet fastgjort til stokken.

Mellem buen og strengehakket er tildannet en fin rille til bolten.

Øverst – armbrøst med fodbøjle. Fodbøjlen gjorde det lettere at spænde de tunge krigsarmbrøster. Nederst – principskitse af artrækkermekanismen på en armbrøst. I hakket i nødden hviler den spændte streng. Nødden forhindres i at dreje og udløse strengen, da aftrækkeren bremser den. Først når aftrækkeren trykkes op, frigøres nødden og bolten affyres.

Men modsat andre jordfund (mere herom senere), adskiller Varde-armbrøsten sig ved ikke at have nogen decideret aftrækker-mekanisme. De mest simple af disse udgøres af en lille tap, der ved tryk på aftrækkeren, presses op gennem et hul i stokken, skubber strengen ud af hakket og affyrer pilen. Senere kom de mere komplicerede aftrækkermekanismer, som via "nødden" udløste strengen.³ Det må alt andet lige kompromittere træfsikkerheden, når strengen "manuelt" skal skubbes ud af hakket, og trods sin størrelse kan det ikke afvises, at der er tale om et stykke legetøj. Størrelsen taget i betragtning mener jeg dog, det er mest sandsynligt, at der er tale om et jagtvåben til fx fuglevildt. Varde-armbrøsten er ikke et fornemt våben, men det er tydeligt, at der er lagt omhu og timer i forarbejdningen.

Historie

Armbrøstens historie begynder i Asien så tidligt som 500 f.Kr., og den vides at være i almindelig brug i Kina omkring 200 f.Kr. De tidligste afbildninger i Europa er franske fra omkring 300 e.Kr., og armbrøsten var på samme tid i brug i den romerske hær. Den synes at forvinde fra kilderne omkring 500 e.Kr. for først at dukke op igen omkring år 900 e.Kr. igen.⁴ Armbrøsten kom til Danmark i ældre middelalder, og Saxo er den første til at fortælle om armbrøsten i sin beskrivelse af kongens og biskop Absalons felttog mod sørøvere efter indtagelsen af Rügen. De to stormænd af Hvideslægten, Esbern Snare (som tilskrives grundlæggelsen af Kalundborg), bror til biskop Absalon, og fætterten Sune Ebbesen deltog begge i togterne, og ved en træfning i 1170 ved Öland fortæller Saxo om Esbern: "Esbern skød tre bolte fra sin armbrøst, men da han så at ikke én af dem ramte, smadrede han våbnet, som ikke havde været ham til nogen nytte, sprang med våben i hånd fra agterstavnen frem til stævnen og viste sin utrolige styrke i sjæl som i legeme ved ene mand at holde hele flokken af fjender stangen en stor del af dagen".⁵ Tapper og mægtig kriger var han nok, Esbern, men ikke i kraft af sine evner med armbrøsten. Mere held havde fætterten Sune Ebbesen i kamp ved Julin: "Da Sune passerede som den

Den grove afslutning af stokken indikerer måske, at armbrøsten aldrig blev helt færdig, og at det var meningen, at den skulle forsynes med en aftrækkermekanisme?

allersidste, løb en af julinerne ud til bredden for at vise sin foragt, men Sune gjorde det af med ham med en bolt fra sin armbrøst, og et øjeblik efter da en anden kom til for at hjælpe den første, dræbte han ham med et tilsvarende skud".⁶

Armbrøsten blev hurtigt et frygtet våben, hvilket førte til at paven i 1139 forbød, at armbrøsten blev anvendt mod kristne (dog var det tilladt at anvende den mod hedninge og kættere, hvilket holder Esbern Snare og Sune Ebbesen ude af problemer).⁷ De mange jordfund fra voldstederne viser dog, at den trods alt var for stor en nyskabelse til ikke at blive brugt. Flere europæiske fyrster og konger havde armbrøstskytter i deres hære, og de fandt også anvendelse i korstogene mod Jerusalem i slutningen af 1000-tallet og begyndelsen af 1100-tallet (dog i overensstemmelse med paven forbud).⁸

I 1231 blev Valdemar 2. Sejrs søn, Valdemar den Unge, dræbt ved en vådeskudsulykke af en armbrøstbolt. I 1241 stadfæstede Valdemar Sejr Jyske Lov, hvori det står at styrmanden på ethvert ledingsskib, udover andre våben og udrustning, skulle have en armbrøst, og hvis han ikke selv kunne betjene den, en mand, der kunne skyde med den. Det understreger vigtigheden af armbrøsten som krigsvåben. De

armbrøster som fandtes i ledingsflådens skibe, var næppe af samme type som Varde-armbrøsten, men mon ikke de armbrøster, som oprørske borgere i 1296 brugte mod rådhuset i København, kunne have været af samme karakter?⁹

Arkæologiske fund

Mens fund af armbrøster fra ældre middelalder er særdeles sjældne, kendes en række fund fra udgravninger fra vore middelalderlige voldsteder fra 1200- og 1300-tallet. Her er fund af de korte, tunge jernspidser til armbrøstbolte forholdsvis almindelige. Sjældnen, men dog ikke ualmindelig, er den såkaldte "nød", en del af låsemekanismen til den mere komplicerede armbrøst, og det samme gælder glideskinner af ben til bolten. Fund af bæltekroge og trædebøjler, som blev brugt når armbrøsten skulle spændes, kendes også.¹⁰

Fra nuværende dansk grund kendes kun ét andet sted, hvor der er fundet stok og bue fra armbrøst, nemlig Boringholm ved Horsens, som er en træbygget borg, påbegyndt i 1368.¹¹ Her blev fundet flere dele af træ, som hidrører fra armbrøster. Det drejer sig om en fragmenteret stok, fire eller seks hele eller fragmenterede buer af træ samt stokken til en meget lille armbrøst, formentlig et stykke legetøj.¹² Herudover er der fundet pile, bolte, armbrøstbøjler og glideskinner, der også stammer fra armbrøster. Fra Skåne kendes en meget velbevaret armbrøst, fundet i voldgraven på Lillöhus, og der kendes også en del eksemplarer fra Norge, sandsynligvis anvendt til hvaljagt.¹³

Tilbage står nu spørgsmålet om Varde-armbrøstens alder. Brønden, den blev fundet i, er ikke dateret, da der ikke blev fundet daterende genstande i fylden. De fleste af de øvrige brønde er dendrodaterede til tiden mellem ca. 1150 og 1260, og de øvrige konstruktioner i udgravningen er dateret til samme periode ud fra fund af keramik og mønter. Som nævnt var brønden med armbrøsten den eneste af sin slags i udgravningen, og derfor er det ikke utænkeligt, at den dateringsmæssigt falder udenfor de øvrige dateringer i udgravningen. Samlet set er det dog mest sandsynligt, at armbrøsten stammer fra ældre middelalder.¹⁴

Når man ser på mængden af fund af boltspidser og andre dele fra armbrøster, kan det undre at der ikke kendes flere fund af stok og bue fra armbrøster. Det skulle ikke undre, om der i museernes samlinger gemmer sig flere uidentificerede stykker.

Lars Chr. Bentsen kan kontaktes på lcb@vardemuseum.dk

Noter

1. Udgravningen foregik i vinteren 2007-2008 og har J.nr. VAM 1534.
2. Lars Chr. Bentsen: Udgravningerne ved Gl. Sct. Jacobi Skole. *opdatering* 2008.
3. J. Alm: Europeiske armbrøst. En oversigt. *Våbenhistoriske Årbøger* 1947. Generelt om armbrøstens historie og udvikling.
4. Alm s. 105-107.
5. Saxo: *Saxos Danmarks Historie 2*. Oversat af Peter Zeeberg, Viborg 2000, Fjortende Bog, kapitel 40, afsnit 6.
6. Saxo: Fjortende Bog, kapitel 42, afsnit 3.
7. Alm s. 126.
8. Alm s. 126f.
9. Alm s. 128-129.
10. Se fx Liebgott: *Middelalderens Våben*. København 1976, s. 25-28 og Charlotte Boje H. Andersen: Genstandsfund. I: Jan Kock & Else Roesdahl (red.) *Boringholm – en østjysk træborg fra 1300-årene*. Århus 2005, s. 144ff; s. 173-174.
11. Jan Kock & Else Roesdahl: Sammenfatning. I: Jan Kock & Else Roesdahl (red.) *Boringholm – en østjysk træborg fra 1300-årene*. Århus 2005, s. 11ff. Udgravningerne på Boringholm foregik i årene 1906-16. Det største arbejde foregik i 1906. Borgen blev fundet i 1905 ved drænarbejde gennem mosen, hvor borgen lå. Chr. Axel Jensen og C.M. Smidt, begge inspektører på Nationalmuseet, blev tilkaldt, og de eminente bevaringsforhold, de registrerede, førte til de følgende udgravningskampagner af forskellig varighed.
12. Andersen s. 144-148; 174.
13. Dateringerne på de svenske og norske eksemplarer er ikke sikre. De norske hvalarmbrøster kendes fra 1300-tallet, og armbrøsten fra Lillöhus kan være så sen som 1525.
14. En ¹⁴C-datering af armbrøstens stok vil blive forsøgt.